

CRNA UMJETNOST U RIJECI

Stanislav Škrbec, RIJEČKA ZVIJEZDA GUTEMBERGOVE GALAKSIJE. TISKARSTVO RIJEKE I HRVATSKE GLAGOLJSKE TISKARE

Tiskara Rijeka, Rijeka 1995.

Rijeka je dugi niz godina nepravедно i neopravдano marginalizirana u razmatranju razvoja tiskarstva, tog vaţnog umijeća koje je kroz povijest determiniralo duhovnu klimu određene sredine. Postojanje tiskare podrazumijeva postojanje potrebe za knjigom ili drugim tiskovinama, podrazumijeva pismenost i određeno duhovno ozraĉje koje rađa tu potrebu. Sve je to Rijeka imala davne 1530. g. kada je osnovana prva tiskara i kada je zapoĉeta uzlazna putanja rijeĉkog tiskarstva.

Nekolikim je razlozima motivirano objavljivanje knjige *Rijeĉka zvijezda Gutembergove galaksije*. Prethodno izreĉena tvrdnja osnovni je, ili jedan od osnovnih motiva, a neposredni je povod proslava pedesete obljetnice rada Tiskare Rijeka. Sasvim neuobiĉajeno, umjesto klasiĉne monografije, u Tiskari odluĉuju izdati knjigu kojom se pokuŗava sagledati pet stoljeća tiskarstva na Ńirem rijeĉkom podruĉju. Poduhvat vrijedan pohvale. Tog se teŗkog i zahtjevnog posla prihvatio rijeĉki publicist Stanislav Ńkrbec.

Knjiga je podijeljena u tri velike cjeline koje ujedno oznaĉavaju i tri najvaţnija perioda tiskarstva ovoga podruĉja: prvi dio - *Rijeka u srediŗtu glagoljskog tiskarstva* (3-205. str.); drugi -

Rijeĉko tiskarstvo od osnutka prve latiniĉke tiskare (1779.) do kraja Drugog svjetskog rata (1945.) (209-344. str.) i treći - *Pedeset godina burne povijesti "Tiskare Rijeka"* (347-424. str.). Svaki bi dio mogao biti i zasebna knjiga, kako tematski tako i opsegom.

Prvim dijelom knjige autor vodi ĉitaatelja kroz povijest, prateći, uz brojne ilustracije, razvoj pisma - od klinastog do latiniĉnog i glagoljskog. Posebno se zauzima na teorijama o glagoljici viŗe relevantnih autora, opredjeljujući se ipak za "veoma smionu hipotezu, po kojoj je moguće da je kvarnersko-istarski prostor kolijevka glagoljice" (str. 29) koju je postavio Mile Bogoviĉ. U povijesnom je slijedu razmotrena vaţnost Gutenberga i njegove tiskarske preŗe, prouĉene su osobine i vrste tipografskog pisma, razvoj knjige i pojava novina.

Mnogo prostora autor posvećuje dilemama oko mjesta tiskanja prvih dviju hrvatskih inkunabula. Jesu li *Misal* iz 1483. i *Brevijar* iz 1491. tiskani na tlu Hrvatske ili pak u susjednoj Italiji, koje tiskarske osobine upuĉuju na eventualno mjesto tiskanja, koji argumenti potvrđuju ili osporavaju pojedine teorije te koji autori zastupaju određena miŗljenja - predmet su autorovih promiŗljanja. On s

oduševljenjem, govoreći o žaknu Jurju i njegovu zapisu na rukopisnom Misalu kneza Novaka *VITA, VITA, ŠTAMPA NAŠA GORI GRE!*, konstatira: "Zapis žakna Jurja predstavlja ekspoziciju radosti, oduševljenja novim svjetlom kojim je zasjala tiskana riječ još u tami srednjega vijeka, zasjala je hrvatska zvijezda na nebu Gutembergove galaksije. Bio je to ushit čovjeka koji je dobro znao što znači tiskana knjiga za njegov jezik, pismo i narod..." Upravo taj tako često citirani tekst predmetom je brojnih interpretacija, pa onda i nagađanja koja je stvarna Jurjeva poruka.

Druga je dilema, koju autor razrješava opredjeljujući se za rezultate istraživanja Mile Bogovića i Anice Nazor, je li biskup Sebastijan Glavinić autor znamenitog opisa Like i Krbave (*Breviss et compendiosa ... Licae et Corbavie descriptio*) što mu je dugi niz godina pripisivano. Polazeći od tog teksta ponovo propituje činjenicu je li *Misal* (1483) mogao biti tiskan u tiskari u Kosinju.

"Senjska glagoljska tiskara prva je tiskara za koju pouzdano znamo da je djelovala na hrvatskom tlu" (str. 93) i taj joj primat može oduzeti samo definitivno otkriće tiskare u kojoj je nastao *Misal* iz 1483, smatra Škrbec. Opisuje svih sedam znamenitih knjiga koje su tiskane u Senju od 1494. do 1508. godine i važnu ulogu Blaža Baromića. "Stoga nije nimalo slučajno što **Blaž Baromić nosi neformalni naslov praoca svih hrvatskih grafičara**" (istaknuo S. Š., str. 96).

Prva tiskara u Rijeci i njezin osnivač Šimun Kožičić Benja u središtu su autorova zanimanja, a činjenicu da Kožičić

tiskaru osniva baš u Rijeci smatra on normalnim slijedom i izrazom bogate glagoljske tradicije. U knjizi su u boji otišnute pojedine stranice svake od šest glagoljskih knjiga koje je Kožičić tiskao u Rijeci tijekom 1530. i 1531. godine. Posebna je pažnja usmjerena na tiskovinu *OD BITIJA REDOVNIČKOGA KNJIŽICE*, posljednje datirano djelo Kožičićeve riječke tiskare čiji se jedini poznati primjerak nalazi u Petrogradu, a podatak je hrvatskoj javnosti postao dostupan tek 1955. godine kada je objavljen rad Ivana Milčetića *Berčićeva zbirka glagoljskih rukopisa i štampanih knjiga u Lenjingradu*, nastao davne 1912. godine nakon Milčičeva puta u Rusiju. Škrbec smatra da je u Rijeci nedovoljno valorizirana činjenica o postojanju Kožičićeve tiskare, zalaže se za objavljivanje pretisaka preostalih četiriju glagoljskih knjiga (pretisici *Psaltira* i *Knjižice krsta* već su objavljeni) te za cjelovit znanstvenoistraživački projekt *Riječka tiskara Šimuna Kožičića Benje*, kojim bi se pokušalo rasvijetliti barem neke činjenice oko tiskare, ali i ličnost samoga Kožičića te njegov "riječki period", jer se o tome gotovo ništa ne zna.

Druga je znamenita ličnost povijesti riječkoga tiskarstva Franjo Glavinić (1585-1652), gvardijan Franjevačkog samostana na Trsatu, koji je 1621. u Rijeku dopremio veliku i čuvenu tiskaru, ali iz koje nesretnim i čudnim spletom okolnosti nije izišla ni jedna tiskana knjiga. "Potihvat dopremanja ove tiskare u Rijeku predstavlja jednu od najznačajnijih epizoda u povijesti tiskarstva ne samo riječkog i hrvatskog nego i evropskog tiskarstva uopće. O toj tiskari odlučivao je

osobno vladar moćnog Austrijskog Carstva, car Ferdinand II. i sam vrh Katoličke crkve" (str. 169). No tiskara nije nikada proradila, već je pod utjecajem rimske *Kongregacije de Propaganda fide* ishodovana careva dozvola o njezinu preseljenju u Rim, "gdje je poslije Tridentskog koncila bilo centralizirano i jedino dozvoljeno tiskanje glagoljskih knjiga" (str. 173). Nastupa tada period rusifikacije glagoljskih tekstova, odnosno nepoštivanja tradicionalne hrvatske redakcije u tiskanju knjiga, pa su ih glagoljaški svećenici loše primali, što se ne bi dogodilo, smatra Škrbec, da je tiskara ostala u Rijeci odnosno na području Istre ili kvarnerskih otoka, jer Glavinić ne bi dopustio takav razvoj i utjecaje u tiskanju liturgijskih knjiga. "Iznesene činjenice iz davne prošlosti otkrivaju nam sliku, široj hrvatskoj javnosti gotovo nepoznatu: svi počeci i pokušaji osnivanja hrvatskog tiskarstva na jedan gotovo čudesan način povezani su za onaj zemljopisni prostor koji obuhvaća riječka makroregija." (str. 189).

Dva je stoljeća trajala tradicija izdavanja liturgijskih knjiga koja se udaljila od izvornih staroslavenskih tekstova hrvatske redakcije, da bi 1893. franjevac Dragutin Antun Parčić tiskao glagoljski *Misal* za koji je sam izradio matrice po uzoru na *Misal* iz 1483. "Time se dogodilo nešto jedinstveno u povijesti glagoljskog tiskarstva: posljednji tiskani glagoljski misal iz 1893. vratio se svom prvom, izvornom i još uvijek po svim tipografskim i estetskim karakteristikama najljepšem uzoru, starom do tada čak 410 godina" (str. 192).

I posljednja je u slijedu glagoljskih tiskara *Kurykta*, što ju je biskup Antun Mahnić osnovao u gradu Krku 1899. Djelovala je do 1920. tiskajući niz časopisa, priloga, separata, malih knjižica, katekizama. Međutim Mahnić nije nikada uspio tiskati glagoljski *Misal*, Brevijar ili pak Bibliju, što mu je bila namjera. Značajan je Mahnićev doprinos pokretanje *Staroslavenske akademije* 1902. godine, također na Krku, s ciljem njegovanja i promicanja staroslavenskog liturgijskog jezika. Poslije Prvog svjetskog rata *Akademija* seli u Zagreb, a dijelom devastirana (1920. arđiti su demolirali tiskaru) *Kurykta* 1929. godine biva prodana.

U drugom se dijelu knjige autor bavi riječkim latiničkim tiskarama počevši od one koju je osnovao Lovrenz Karletzky 1779. godine pa sve do tiskara koje su djelovale do kraja Drugog svjetskog rata. Ponovo se aktualizira problem periodizacije riječkog tiskarstva s obzirom na složenu povijest samoga grada i upozorava da se za Rijeku zapravo ne mogu raditi jednojezične bibliografije, jer je u gradu u isto vrijeme postojala tiskarska produkcija na više jezika. Škrbec upozorava na tri moguća kriterija u periodizaciji tiskarstva. Prvi i najčešći jest jezik, zatim pripadnost grada pojedinim državnim tvorevinama i treći, koji mu se čini privlačnim za periodičke podjele, "[su] razdoblja od osnutka, trajanja i nestanka pojedinih vodećih tiskarsko-nakladničkih i knjižarskih kuća i njihovih pokretača, vlasnika ili upravitelja koji su utisnuli snažan pečat vremenu i gradu u kojem su djelovali" (str. 225).

Autor smatra neobičnim da je tiskarski zanat u Rijeku ponovo stigao tako kasno, "Ako su političke prilike konačno sazrele da 1779. god. omoguće i traže otvaranje vlastite riječke tiskare, onda se za gospodarske prilike može reći da su one u tom smislu bile već odavno prezrele" (str. 231), a i sama produkcije tiskare Karletzky u prvih je dvadeset godina prilično oskudna - svega sedam izdanja (pet na talijanskom i latinskom i dva na hrvatskom jeziku: *PISME koje se pivaju pod svetom misom*, 1790. i *Pokornik upućjen za dobro i spasonosno ispoviditise*, 1800).

Postojanje tiskare Karletzky omogućilo je u doba francuske okupacije tiskanje prvih riječkih novina (*Notizie del giorno*, 1813/14. godine), a "Razdoblje 1823.-1848. predstavlja svakako zlatno doba riječke tiskarske kuće Karletzky, kada bez konkurencije tiska najmanje 105 raznih knjižnih djela, a u tu su brojku uračunati samo oni naslovi koji izričito imaju navedenu tvrtku ili ime grada" (str. 259). Autor nas nadalje vodi kroz pregled naslova riječkih novina na hrvatskom (naročito za vrijeme hrvatske uprave gradom od 1848. do 1868. godine) te talijanskom jeziku, a "uspostava mađarske vlasti uza sav procvat tiskarstva znači novi suton hrvatske knjige na desnoj obali Rječine, što je karakteristika prva dva, čak tri desetljeća nagodbenog doba, tj. od 1869. do kraja stoljeća" (str. 285), kada počinju izlaziti i prve novine na mađarskom jeziku. Škrbec ocjenjuje da su najznačajniji riječki tiskari 19. stoljeća Karletzky, Mohovich, Rezza, Battara, Chiuzzelin i Jerouscheg.

Razdoblje od 1901. pa do Prvoga svjetskog rata autor smatra procvatom hrvatske knjige, novina te tiska na talijanskom i mađarskom jeziku. Tada dolazi do fenomenalnih promjena, a "pravu revoluciju u proizvodnji hrvatske knjige s početka stoljeća unose: Tiskarski umjetnički zavod Miriam, Kuća dobre štampe oo. kapucina i Riečka dionička tiskara" (str. 300). Te su dvije tiskare, prva kao izdavač "Riječkih Novina", a druga "Novoga lista"/"Riečkog novog lista", učinile Rijeku metropolom hrvatskog tiska, kako kaže Škrbec, a one su "dvije najosebujnije pojave u povijesti riječkog novinskog tiskarstva i žurnalizma, nastale na klerikalnim, odnosno liberalnim pozicijama svoga vremena (...)" (str. 302). Početkom rata i jedne i druge novine bivaju zabranjene od austrougarskih vlasti.

Riječka je tiskarska produkcija između dvaju svjetskih ratova obilježena fašističkim tiskom okosnicu kojega čini Dioničko društvo *Stabilimento tipografico La Vedetta d'Italia*, gdje su tiskani brojni listovi i časopisi na talijanskom jeziku izrazito protuhrvatski orijentirani.

U poglavlju *Sušački ogranak tiskarstva (1878.-1945.)* Škrbec prati zbivanja od otvaranja prve tiskare na Sušaku 1878. (Primorska tiskara) i izlaženja lista "Sloboda", književnog časopisa "Hrvatska vila", početka izlaženja dnevnika "La voce del popolo" 1889, preko Kraljetine Narodne tiskare utemeljene 1890, gdje je počeo izlaziti i Supilov "Novi list" 1900. godine, do osnivanja "Primorskog štamparskog zavoda d.d." 1922. godine i većeg broja novina koje

su tiskane na Sušaku i bile vrlo kratka vijeka.

Autor se ukratko osvrće i na listove koji su za vrijeme Drugoga svjetskog rata kao antifašistička glasila objavljivani ilegalno.

Treći je dio knjige - *Pedeset godina burne povijesti "Tiskare Rijeka"* - posvećen slavljeniku. No autor i ovdje pomno prati događanja te bilježi tiskanje "Primorskog vjesnika", prvih novina na oslobođenom Sušaku, već 1. svibnja 1945. godine, odnosno početak rada tiskare u Rijeci pod imenom Narodna štamparija - Tipografia del popolo, na sam dan oslobođenja grada 3. svibnja. Iz nje 5. svibnja izlazi list "La voce del popolo", a dva dana kasnije "Primorski vjesnik". Ista će tiskara početi izdavati dnevnik "Rječki list" (1947) koji 1954. pozivajući se na pozitivne tradicije F. Supila, mijenja ime u "Novi list". Škrbec dalje prati spajanja manjih tiskara Rijeke i Sušaka u jedno poduzeće - Narodnu štampariju (1949), zatim udruživanje Narodne štamparije i "Novog lista" u Novinsko i štamparsko poduzeće NOVI LIST, gradnju Kuće štampe, gdje "je i danas koncentriran najveći dio riječkog tiskarskog potencijala". Nakon višegodišnje se agonije NIŠP Novi list 1968. godine raspao na tri zasebna poduzeća: "Riječku tiskaru", "Novi list" i "Jadranpublik". Riječka tiskara potom biva transformirana u Grafičku radnu organizaciju "Liburnija Rijeka", koja je 1987. postupkom redovne likvidacije ugašena, a u postupku su likvidacije sredstva prenesena na novoosnovanu grafičku organizaciju "Tiskara Rijeka", koja 1993. postaje TI-

SKARA RIJEKA - DIONIČKO DRUŠTVO te pod istim imenom djeluje i danas kao tiskar i nakladnik.

Na kraju možemo reći da je Stanislav Škrbec obavio ogroman posao okupljanja mnoštva podataka o riječkom tiskarstvu i konačno ih objavio na jednom mjestu, što dosad nije učinjeno. On uporno pretražuje, komparira i analizira različite, ponekad i suprotstavljene izvore nudeći moguća viđenja, ali ostavljajući čitatelju mogućnost samostalna zaključivanja. Ne nudi svoja, gotova ili jedino moguća opredjeljenja, nego otvara putove drugim istraživačima upućujući na mnoge elemente riječkog tiskarstva koji tek trebaju biti istraženi i valorizirani. Sam autor ističe: "Vrijedi odlučnije razotkrivati debele, već stoljetne naslage zaborava nad tankim ali zlatnim slojem riječkog tiskarstva iz 1530.-1531. godine i tada rođenih knjiga. To se potvrdilo i tijekom prekopavanja po literaturi i arhivskim dokumentima u pripremanju ove monografije, koja i nema druge pretenzije osim informirati i probuditi što veće zanimanje i znanosti i javnosti za tiskarstvo Rijeke i makroregije (područje triju županija) kao dosad nedovoljno priznatog segmenta njezine kulturne i opće povijesti" (str. 159).

Ova opsežna i bogato opremljena knjiga (424 stranice), s respektabilnim popisom literature i brojnim ilustracijama i pretiscima dijelova knjiga i dokumenata, što je u svakom slučaju pohvala izdavaču - Tiskari Rijeka d.d., nezaobilazan je izvor za svakog budućeg istraživača "crne umjetnosti" na širem riječkom i hrvatskom prostoru. Unatoč

tome valja primijetiti da bi nakon toliko stoljeća tiskarskog iskustva u Rijeci valjalo posvetiti veću pozornost jezičnom redigiranju - naime, u impresumu knjige ne

postoji podatak o lektoru, a sudeći po predlošku, nije ga ni bilo.

Ines Srdoč-Konestra